

พระอัจฉริยภาพของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการนำพาสยามให้พ้นภัย ลัทธิจักรวรรดินิยมชาติตะวันตก The Ingenuity of King Mongkut to Lead Siam to Survive the Threat of Western Imperialism

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาพระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการนำพาสยามให้พ้นภัยลัทธิจักรวรรดินิยมชาติตะวันตก โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น 4 ส่วน คือ พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และภูมิหลังของปัญหาภัยจักรวรรดินิยม ปัญหาภายนอกและภายในประเทศในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ของเอกราชสยาม พระราโชบายและพระราชกุศโลบายที่พระองค์ทรงใช้ในการแก้ปัญหาเพื่อรักษาเอกราชและผลที่เกิดขึ้นจากพระราโชบายและพระราชกุศโลบายที่ทรงใช้แก้ปัญหานั้น จากการศึกษาพบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระราโชบายและพระราชกุศโลบายในทาง

รัฐศาสตร์คือทรงปรับเปลี่ยนสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เข้ากับยุคสมัยและสร้างความจงรักภักดีในสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เกิดขึ้นในหมู่ขุนนางและประชาชน ทรงกำหนดพระมณเฑียรราชให้มีอาณาเขตที่แน่นอน ทางนิติศาสตร์คือทรงยกเลิกกฎหมายที่ทำให้ประชาชนมีความห่างเหินกับพระมหากษัตริย์และยกเลิกขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่างที่จะทำให้ชาติตะวันตกดูถูกทางการทูตได้ทำสัญญาพระราชไมตรีและการพาณิชย์กับอังกฤษและชาติตะวันตกอื่นๆ มีการส่งราชทูตไปเจริญพระราชไมตรีที่ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งทำให้สยามมีการเปลี่ยนแปลงในทางก้าวหน้าและได้รับการยอมรับจากชาติตะวันตกมากขึ้น ทั้งยังสามารถรักษาเอกราชของชาติเอาไว้ได้

Abstract

This article is aimed to study the ingenuity of King Mongkut to lead Siam to survive the threat of Western imperialism. The study can be divided into 4 sections as follows : 1. Biography of King Mongkut. 2. Reviews of Imperial threat, international and domestic issues concerning the survival of the Siamese independence during the reign of King Mongkut. 3. Royal policies and strategies used in solving the problems in order to maintain the national independence, and 4. The consequences of the application of the mentioned royal policies and strategies. The study reveals that King Mongkut exercised his power through Royal policies and strategies. As for the political aspect, King Mongkut adjusted the monarchy status to the then situation, established the loyalty towards the Monarchy among the royal servants and his people, and officially declared permanent borderlines of Siam. As for the legal aspect, King Mongkut abolished certain laws that estranged the king and his people, and also abolished certain traditions unacceptable to the Western countries. As for the diplomatic aspect, King Mongkut sent envoys to tighten the relationship with the Great Britain and France. Consequently, these changed Siam towards modernization, gradually gained international recognition, and most importantly, maintained her national independence.

1. บทนำ

ตลอดระยะเวลา 17 ปีแห่งการครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น (พ.ศ. 2394 - 2411) เป็นช่วงเวลาที่อังกฤษและฝรั่งเศสได้เริ่มขยายอำนาจคุกคามมาถึงเอเชียอาคเนย์ เพื่อนบ้านใกล้เคียงสยามเช่นพม่า ถูกอังกฤษรุกราน ลาวเริ่มถูกฝรั่งเศสรุกราน และทั้งสองประเทศได้คุกคามมาถึงสยาม จนท้ายสุดสยามต้องยอมเสียดินแดนเขมรบางส่วนให้แก่ฝรั่งเศสไป ถึงกระนั้นก็ตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังมีพระปรีชาสามารถปกครองบ้านเมืองสยามให้สงบร่มเย็นและนำพาสยามให้พ้นภัยจากการตกเป็นเมืองอาณานิคมของชาติตะวันตกทั้งสองไว้ได้ บทความนี้เป็นการศึกษาปัญหาภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยมและการเมืองภายในประเทศที่มีความเกี่ยวข้องกับเอกราชของชาติ และพระอัจฉริยภาพในการแก้ปัญหาทั้งในเชิงพระราชโบายและพระราชกุศโลบายที่แยบยลโดยทรงใช้วิธีการทางทูต ปรับเปลี่ยนสถาบันพระมหากษัตริย์ให้มีความเป็นเหตุผลที่มีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของชาติ การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมที่ล้าสมัย อีกทั้งทรงพยายามสร้างความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวให้เกิดขึ้นประชาชนในชาติ และผลจากความพยายามนี้ทำให้บ้านเมืองสยามมีการเปลี่ยนแปลงในแบบความเจริญก้าวหน้าหลาย ๆ ด้าน และยังสามารถดำรงเอกราชของสยามไว้ได้ในที่สุด

2. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352 - 2367) อังกฤษมีความต้องการที่จะทำการค้ากับสยามจึงได้ส่งจอห์น ครอเฟิต เป็นทูตเข้ามาเจรจาการค้ากับสยาม เมื่อ พ.ศ. 2364 การเจรจาในครั้งนั้นล้มเหลวเพราะทั้งสองฝ่ายไม่พอใจข้อตกลงทางการค้า ทั้งมีปัญหา

ในเรื่องภาษาที่ไม่สามารถสื่อสารกันได้อย่าง เข้าใจซึ่งเป็นปัจจัยที่ส่งผลในการเจรจาด้วยอีก ประการหนึ่ง

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงจำเป็นต้องยอมเซ็นสัญญา การค้ากับอังกฤษใน พ.ศ. 2369 เนื่องจากสยาม เริ่มตระหนักถึงแสนยานุภาพทางทหารของ อังกฤษซึ่งสามารถยึดครองอินเดียและพม่าบาง ส่วนเป็นอาณานิคมได้แล้ว ทั้งนี้มีร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี เป็นตัวแทนลงนามฝ่ายอังกฤษ

การทำสนธิสัญญาในครั้งนี้สยามจำเป็นต้องยกเลิกระบบพระคลังสินค้าอันเป็นที่มาของ รายได้ของรัฐตามข้อสัญญาที่ห้ามรัฐบาลยุ่งเรื่อง การค้า ทำให้ขาดรายได้ที่จะนำมาทำนุบำรุง ประเทศและเตรียมพร้อมสำหรับการทำสงคราม รักษาเอกราชของพระราชอาณาจักร¹ พระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแก้ปัญหา นี้ด้วยการให้เอกชนประมูลผูกขาดเก็บภาษีอากร แทนรัฐบาล ส่งผลให้เอกชนเข้าไปผูกขาดสินค้า แทนรัฐบาล² ทำให้ราคาสินค้าสูงขึ้น ก่อให้เกิด ความไม่พอใจแก่พ่อค้าชาวอังกฤษเป็นอย่างมาก ใน พ.ศ. 2393 รัฐบาลอังกฤษจึงแต่งตั้งเซอร์เจมส์ บรู๊ค เป็นทูตเข้ามาเจรจากับไทยเพื่อทำสัญญา การค้าใหม่ให้มีความรัดกุมกว่าเดิม

ก่อนการเจรจาตกลงในครั้งนี้ พระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษากับเจ้า นายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ทั้งที่มีนโยบายการต่าง ประเทศแบบเก่าและที่ติดต่อกับชาติตะวันตกอยู่ ในขณะนั้นเพื่อหาผลดีผลร้ายของการตอบรับหรือ ปฏิเสธการทำสนธิสัญญาที่จะมีขึ้น ในครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎหรือวิริ ญาณภิกขุซึ่งต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระ พุทโธเลิศหล้านภาลัยซึ่งทรงผนวชมาตั้งแต่ ปลายรัชสมัยสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงเข้า

มามีส่วนร่วมในการถวายนความคิดเห็นและเป็น ล่ามจัดการถวายนเรื่องด้วยพระองค์มีพระปรีชา สามารถอ่าน เขียน พูดเป็นภาษาอังกฤษได้ คล่องแคล่ว³ ที่ประชุมไม่ตกลงให้สยามแก้ไข สนธิสัญญาตามข้อเสนอของอังกฤษ ทำให้เซอร์ เจมส์ บรู๊ค กลับออกไปอย่างไม่พอใจ และเสนอ ให้รัฐบาลอังกฤษส่งกองทหารเข้ามาจัดการกับ สยาม⁴

ยังมีทันที่อังกฤษจะดำเนินการเช่นใดกับ สยาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2394 ทำให้อังกฤษระงับ การดำเนินนโยบายต่างๆ กับสยามไว้ก่อน ก่อน เสด็จสวรรคตพระองค์มีพระบรมราชานุญาตให้ เจ้านายและขุนนางเลือกพระบรมวงศานุวงศ์ที่ เหมาะสมสืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ ที่ประชุม เจ้านายและขุนนางได้มีมติัญเชิญวิริญาณภิกขุ ขึ้นครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่าพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง มีความรอบรู้ในสถานการณ์ของบ้านเมืองและ สถานการณ์ของโลกมาตั้งแต่ครั้งทรงผนวชจึง ทรงพอคาดคะเนถึงความรุนแรงของปัญหาที่ กำลังจะเกิดขึ้นได้ พระราชมารการึกแรกในการที่ จะรักษาเอกราชของสยามไว้ได้ก็คือการผ่อน คลายความไม่พอใจของอังกฤษให้ลดลงด้วยพระ ราโชบายเปิดประเทศคบหากับชาติตะวันตกมากขึ้น นับเป็นพระราโชบายการต่างประเทศที่แตกต่าง ไปจากสมเด็จพระบรมราชชนกและสมเด็จพระ บรมเชษฐา

3. พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชสมภพเมื่อวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ. 2347 เป็นพระราชโอรส พระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า-

นภลัย และสมเด็จพระศรีสุริเยนทราพระบรมราชเทวี ทรงได้รับการจารึกพระนามในพระสุพรรณบัฏว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามังกุมมุตติเทววงศ์ พงศ์ศิวรักษัตริย์ขัตติยราชกุมาร”⁵

เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามังกุมมุตติเทววงศ์ทรงเจริญพระชนมายุครบผนวชใน พ.ศ. 2367 จึงเสด็จออกทรงผนวชและเสด็จไปประทับจำพรรษา ณ วัดราชาธิวาส (วัดสมอราย) มีพระฉายาว่า “วชิรญาณมหาเถระ”⁶

หลังจากพระองค์ทรงผนวชได้เพียงประมาณ 15 วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ได้เสด็จสวรรคตอย่างกะทันหันโดยไม่ได้ทรงมอบราชสมบัติแก่พระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดเหล่าเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่จึงประชุมปรึกษามีมติถวายพระราชสมบัติแด่พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเยี่ยม แม้พระองค์จะไม่ได้เป็นพระราชโอรสชั้นเจ้าฟ้า แต่ก็ทรงเป็นผู้มีพระชนมายุสูงกว่าพระราชโอรสพระองค์อื่น ทั้งยังมีพระปรีชาสามารถทำราชการงานเมืองจนเป็นที่ปรากฏและยอมรับในบรรดาเจ้านายและขุนนาง เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามังกุมมุตติเทววงศ์ซึ่งเป็นผู้ควรได้รับพระราชสมบัติเป็นลำดับแรกนั้น ทรงมีพระชนมายุเพียง 20 ชันษาต้น และยังไม่เคยรับราชการแผ่นดินใดๆ มาก่อน ทรงยอมรับมรดกที่ประชุมนี้ และตัดสินใจประทับอยู่ในสมณเพศต่อไปเพื่อป้องกันการเกิดการแตกสามัคคีในหมู่เจ้านายและขุนนาง

การอยู่ในสมณเพศต่อไปในครั้งนี้วชิรญาณภิกษุตั้งพระทัยศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง จนกระทั่งทรงมีความรู้ในภาษามคธแตกฉาน มีพระปรีชาสามารถถึงขั้นทรงศึกษาพระไตรปิฎกที่

เป็นของดั้งเดิมได้ด้วยพระองค์เอง อันเป็นที่มาของการปรับปรุงสถาบันสงฆ์ให้กลับไปสู่พุทธวัจนะที่แท้ และทรงจัดตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นเมื่อพระชนมายุ 32 ชันษา

เมื่อพระชนมายุ 40 ชันษา ได้ทรงศึกษาภาษาละตินกับท่านสังฆราชบิลเลอกัวส์ ก่อนที่จะทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับท่านสาธุคุณแคสเวลล์ จนกระทั่งมีพระปรีชาสามารถอ่าน พูด เขียน ภาษาอังกฤษโดยไม่ต้องผ่านล่าม และศึกษาตำราวิทยาการ สมัยใหม่ที่เป็นภาษาอังกฤษได้ โดยเฉพาะวิชาดาราศาสตร์ที่ทรงสนพระทัยเป็นพิเศษ เพราะเกี่ยวข้องกับโหราศาสตร์ของสยาม

ในระหว่างทรงอยู่ในสมณเพศ วชิรญาณภิกษุทรงคบค้าสมาคมกับชาวตะวันตก และทรงติดตามสถานการณ์โลกผ่านหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษ ส่งผลให้พระองค์ทรงมีทัศนวิสัยในการมองโลกที่กว้างไกลและทรงรู้เท่าทันเหตุการณ์ที่กำลังเป็นไปในขณะนั้น

นอกจากนี้พระองค์ยังได้เสด็จออกอุทงค์จาริกแสวงบุญไปยังสถานที่ต่างๆ ได้โดยไม่ติดกฏมณเฑียรบาล จึงทรงรู้เห็นความเป็นอยู่ของราษฎรและสภาพบ้านเมืองอย่างสภาพเป็นจริง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อต้น พ.ศ. 2394 โดยก่อนสวรรคตมีพระบรมราชานุญาตให้เหล่าเจ้านายและเสนาบดีเลือกพระบรมวงศานุวงศ์ที่เหมาะสมขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อ ที่ประชุมเจ้านายและเสนาบดีซึ่งมีเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ผู้เป็นเสนาบดีที่มีอิทธิพลสูงสุด ได้เป็นหัวหน้ากราบบังคมทูลเชิญวชิรญาณภิกษุผู้ทรงผนวชนานถึง 27 พรรษาขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อเมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2394⁷ มีพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หลังการเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้า

กรมขุนอิศเรศรังสรรค์พระอนุชาขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ดำรงพระยศเสมอเป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง เพราะ

“สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าก็ทรงพระปรีชารอบรู้การในพระนครและการต่างประเทศ และขนบธรรมเนียมต่างๆ และศิลปศาสตร์ในการณรงค์สงครามเป็นอันมาก พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยก็นิยมยินดีนับถือมาก...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระทัยสนิทเสนหายิ่งนักมีการณรงค์ขึ้นประการใดจะได้ให้เสด็จไปเป็นจอมพลยุทธยุทธทหารทั้งปวง...จึงโปรดฯ พระราชทานให้มียศยิ่งใหญ่กว่าแต่ก่อน...”⁸

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาวิชาดาราศาสตร์ จนกระทั่งมีพระปรีชาสามารถ คำนวณได้ว่าจะมีสุริยุปราคาเต็มดวงในวันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ.2411 เวลาใกล้เที่ยง และเห็นได้ชัดที่เส้นแวง 99 องศาตะวันออก และเส้นรุ้งที่ 11 องศาเหนือ ซึ่งเส้นนี้จะผ่านตรงบริเวณตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์⁹ จึงทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงบรรดานักดาราศาสตร์ในยุโรปและพระสหายชาวอังกฤษคือ เซอร์เฮนรี ออร์ด ผู้ว่าราชการรัฐสิงคโปร์ให้เข้ามาดูสุริยุปราคาเต็มดวงในประเทศสยาม ซึ่งพระองค์และพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ รวมทั้งมิตรสหายต่างชาติได้เดินทางไปชมสุริยุปราคาเต็มดวงที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ตั้งแต่วันที่ 8 สิงหาคมและในวันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ. 2411 สุริยุปราคาเต็มดวงก็ปรากฏตามที่พระองค์ทรงคำนวณไว้เป็นเวลานานถึง 6 นาที 46 วินาที

หลังจากเสด็จกลับจากการทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประจวบด้วยไข่มาลาเรียที่ได้รับจากการเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ ตำบลหว้ากอ ซึ่งเป็นแหล่งชุกชุม

ของไข่มาลาเรีย และเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ. 2411 ขณะมีพระชนมายุ 65 พรรษา

4. ลัทธิจักรวรรดินิยมกับภัยคุกคามสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้นแล้วว่าเซอร์เจมส์ บรู๊ค ทูตอังกฤษได้กลับออกไปจากสยามพร้อมความไม่พอใจที่สยามปฏิเสศจะแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นี ยังไม่ทันจะมีสิ่งใดเกิดขึ้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน และผลัดแผ่นดินใหม่โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อมา

ความรู้จากกรที่ทรงติดตามข่าวสารของโลกมาแต่ครั้งทรงผนวช ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคาดคะเนได้ว่าอังกฤษจะต้องใช้กำลังทหารบีบบังคับสยามให้แก้ไขสนธิสัญญาเช่นที่เคยใช้กำลังทหารเอาชนะจีนซึ่งเป็นชาติใหญ่ในเอเชียมาแล้ว และได้ทำสนธิสัญญานานกิงเมื่อ พ.ศ. 2385 นับว่าเป็นการคาดคะเนที่ถูกต้องเพราะเซอร์เจมส์ บรู๊คได้เสนอต่อรัฐบาลอังกฤษว่า “ถ้าหากรัฐบาลสยามไม่ยอมตามคำเรียกร้องของเราก็ขอได้ส่งกองทหารเข้าบุกทำลายป้อมปราการในแม่น้ำและยึดพระนครเอาไว้...”¹⁰

พระราโชบายและพระราชกุศโลบาย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคาดคะเนการณ์ดังนั้นแล้ว ได้ทรงวางพระราโชบาย ที่จะเปิดประเทศคบค้ากับชาติตะวันตก เพราะการที่จะใช้นโยบายวางเฉยกับชาติตะวันตกเหมือนเมื่อครั้งรัชสมัยของสมเด็จพระบรมชนกนาถ และนโยบายแข็งกร้าวไม่คบค้าชาติตะวันตกของสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชนั้นอาจทำให้

สยามตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษดังเช่นพม่าและอินเดียได้ แต่การจะเปิดประเทศคบค้าชาติตะวันตกนั้นจำเป็นต้องให้เกิดการยอมรับจากชาติตะวันตกอย่างมิตรสหาย เพราะจะทำให้สยามเป็นฝ่ายเสียเปรียบและสูญเสียน้อยที่สุด

การที่รูปการณ์จะเป็นไปตามพระราชดำรินั้นพระองค์ทรงดำเนินพระราชโบายและพระราชกุศโลบาย ดังนี้

สยามจะต้องเปิดการเจรจาอย่างเป็นมิตรกับชาติตะวันตกเสียก่อน และพยายามทำให้สยามเป็นที่ยอมรับในความมีอารยธรรมเช่นชาติตะวันตก ดังนั้น พระองค์จึงทรงใช้พระราชโบายและพระราชกุศโลบาย ในเชิงรุกโดยมีพระราชดำริที่จะเปิดการเจรจากับคณะทูตของอังกฤษที่จะเข้ามา แต่ก้ทรงต้องการเวลาในการที่จะเตรียมการภายในให้เกิดข้อผิดพลาดน้อยที่สุด

อย่างไรก็ตามการดำเนินตามพระราชโบายและพระราชกุศโลบายนี้จะต้องอยู่ในขอบเขตที่สยามจะต้องไม่เป็นฝ่ายเสียเปรียบเกินไป และไม่ให้อุเหมือนสยามอยู่ใต้อำนาจชาติตะวันตกไปแล้ว¹¹ พระองค์ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจที่จะให้บรรลุตามพระราชโบายดังนี้

1) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามคลายความขุ่นเคืองของอังกฤษลงด้วยการมีพระราชหัตถเลขาถึงพันเอกบัตเตอร์เวิร์ธ ข้าหลวงอังกฤษประจำปีนัง¹² เพื่อแจ้งข่าวการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์และพระราชโบายส่วนพระองค์ ว่าจะทรงมีการเปลี่ยนแปลงระเบียบการค้าขายใหม่ และทรงขอความช่วยเหลือให้ช่วยแจ้งข่าวแก่เซอร์เจมส์ บรู๊คด้วย ส่งผลให้อังกฤษหยุดยั้งการส่งเรือรบเข้ามาปิดปากอ่าวไทยไว้ได้ระยะหนึ่ง

จากนั้นในอีกหนึ่งเดือนต่อมาพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพันเอกบัตเตอร์เวิร์ธอีกครั้งเพื่อแจ้งข่าวการพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐา

ที่ "...ต้องกำหนดการอย่างมโหฬารซึ่งจะให้เสร็จสิ้นโดยเร็ววันนั้นไม่ได้ เพราะฉะนั้นถ้าในระหว่างพระราชพิธีนี้รัฐบาลอังกฤษจะส่งคณะทูตเข้ามายังประเทศของเราก็จะก่อให้เกิดความยุ่งยากให้แก่รัฐบาลเป็นอันมาก"¹³ และทรง "...ใคร่ขอร้องฯ ทานได้ประวิงการจัดส่งคณะทูตนี้จนถึงเดือนพฤษภาคมหรือมิถุนายนศกหน้าก็จะเป็นการให้โอกาสแก่เราได้เตรียมการต้อนรับอย่างสมเกียรติ..."¹⁴

การใช้พระราชพิธีพระบรมศพของสมเด็จพระบรมเชษฐามาเป็นข้ออ้างในการผัดผ่อนเวลาการเข้ามาของราชทูตจากราชสำนักอังกฤษให้เลื่อนออกไปเป็นเหตุผลเพียงพอที่จะทำให้อังกฤษยอมรับได้อีกระยะหนึ่ง ทำให้พระองค์ทรงมีเวลาเตรียมการต้อนรับคณะทูตตามแบบที่สมเด็จพระนารายณ์เคยต้อนรับราชทูตฝรั่งเศส¹⁵ และปรับปรุงประเทศให้เป็นที่ยอมรับของตัวแทนฝ่ายอังกฤษ

2) ด้วยพระราชดำริว่าสยามจะต้องยกเลิกประเพณีเก่าๆ ที่ล้าสมัยและที่เป็นอุปสรรคในการที่จะติดต่อกับชาติตะวันตกเพื่อให้ชาติตะวันตกเห็นว่าสยามเป็นชาติที่เจริญแล้ว จึงทรงต้องการเวลาในการเตรียมตัวปรับปรุงธรรมเนียมบางอย่างเพื่อให้สยามเป็นชาติที่มีความศิวิไลซ์¹⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงใช้ช่วงเวลาที่ผัดผ่อนอังกฤษดำเนินพระราชโบายปรับปรุงขนบธรรมเนียมการห้ามใส่เสื้อเข้าเฝ้าเป็นอันดับแรกด้วยทรงมีพระราชดำริว่า

"ดูคนที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือนเปลือยกายร่างกายจะเป็นเกลื่อนกลากก็ดีเหิง้อออกมาก็ดีโสโครกนัก ประเทศอื่นๆ ที่เป็นประเทศใหญ่เขาก็สวมเสื้อหมดทุกภาษา เว้นเสื้อแต่ลัวว่า ลาวชาวป่าที่ไม่ได้บริโภคผ้าผ่อนเป็นมนุษย์อย่างต่ำก็ประเทศสยามนี้เป็นประเทศใหญ่รู้ขนบธรรมเนียมมากอยู่แล้ว ไม่ควรถือเอาอย่างโบราณที่เป็นชาว

เมื่อมีการประกาศใช้จริงอังกฤษก็มีได้ใช้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต คุ่มครองแต่เฉพาะคนที่มีเชื้อชาติอังกฤษเท่านั้น แต่ได้ตีขลุมว่าหมายถึงผู้คนที่อยู่ในดินแดนที่ตนได้ครอบครองดูแลด้วย ผลเสียของสิทธิสภาพนอกอาณาเขตก็คือ ทำให้ผู้คนที่อาศัยบนแผ่นดินสยามมาก่อน ทั้งคนสยามจำนวนหนึ่งพากันสมัครใจไปอยู่ใต้การปกครองของอังกฤษเพื่อให้ได้รับการคุ้มครอง สิ่งที่เกิดขึ้นทำให้รัฐบาลสยามกลัวว่าอิทธิพลของอังกฤษบนแผ่นดินสยามจะแผ่ขยายกว้างขวางออกไป และอังกฤษจะใช้อิทธิพลนั้นยึดครองสยามในที่สุด

2) การหลังไหลเข้ามาของวัฒนธรรมตะวันตก ซึ่งตั้งแต่สยามและอังกฤษลงนามในสนธิสัญญาบาวริง สยามต้องเปลี่ยนแปลงการเรียกเก็บภาษีเข้าโดยเรียกเก็บได้เพียงร้อยละสามเท่านั้น ต้องยอมส่งข้าวเป็นสินค้าออก และเปลี่ยนนโยบายทางการค้าอีกหลายประการ ซึ่งล้วนเป็นสิ่งสร้างความพอใจให้แก่พ่อค้าชาวต่างชาติเป็นอย่างมาก และเป็นแรงจูงใจให้มีการเดินทางเข้ามาค้าขายในสยามมากขึ้น การเปิดประเทศทำการค้ากับชาติตะวันตกนั้นก็ไม่ได้มีแต่สินค้าที่หลังไหลเข้าสู่สยามเท่านั้น ยังได้นำความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาเผยแพร่ด้วย

การเปิดการค้าเสรีทำให้ประชาชนชาวสยามได้พบปะชาวตะวันตกได้โดยไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลาง ย่อมไม่ใช่เรื่องยากที่จะรับรู้เกี่ยวกับวิทยาการสมัยใหม่ที่เป็นวิทยาศาสตร์สามารถอธิบายสิ่งต่างๆ ในธรรมชาติได้ ซึ่งจะส่งผลต่อความคิดของราษฎรที่จะรับรู้โลกตามความเป็นจริงมากขึ้น อาจหมายรวมถึงความเชื่อในคตินิยมเทวราชาของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่อาจถูกท้าทายด้วยวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ และนั่นย่อมหมายถึงเสถียรภาพของราชบัลลังก์ที่อาจสั่นคลอนได้

พระราโชบายและพระราชกุศโลบาย

การดำเนินการแก้ไขปัญหาที่ตามมาหลังการทำสนธิสัญญาบาวริงนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราโชบายและพระราชกุศโลบายดังนี้

1) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตโดยเปิดประกาศให้ชาติตะวันตกที่ประสงค์จะทำการค้ากับสยามเข้ามาทำสนธิสัญญาการค้าได้ทุกประเทศ โดยมีสนธิสัญญาบาวริงเป็นต้นแบบในการทำสัญญา พระองค์ทรงหวังว่าจะทำให้เกิดการค้าอันน่าจูงใจระหว่างชาติตะวันตกด้วยกัน แต่นโยบายนี้ก็ไม่ได้ผลตามที่ทรงคาดหมายเพราะบางประเทศก็มีนโยบายไม่ยุ่งเกี่ยวกับการเมืองของชาติอื่น เช่น ประเทศสหรัฐอเมริกาหรือสเปน แต่ปัญหาของตนและไม่ประสงค์จะมีปัญหาทักอังกฤษดังเช่นฝรั่งเศส

2) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริส่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับชาติตะวันตกต่างๆ เพื่อเป็นการแสดงนัยแห่งฐานะของประเทศว่าสูงส่งทัดเทียมประเทศตะวันตก แต่ก็ติดขัดด้วยเรื่องเรือที่จะเดินทางไปสู่ประเทศเหล่านั้น เมื่อราชทูตฝรั่งเศสที่เดินทางมาเจริญพระราชไมตรีกับสยามใน พ.ศ. 2399 ได้กราบบังคมทูลให้พระเจ้าแผ่นดินไปเสียนที่ 3 ทราบถึงพระราชดำริของพระองค์ พระเจ้าแผ่นดินไปเสียนที่ 3 ก็มีพระบรมราชานุญาตให้ราชทูตสยามโดยสารเรือรบของฝรั่งเศสทั้งไปและกลับได้ หากสยามต้องการจะส่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีที่ฝรั่งเศส²¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริที่จะรับข้อเสนออันนี้ แต่ก็โปรดให้เสนาบดีของสยามแจ้งให้ทางอังกฤษทราบเสียก่อน และว่าพระองค์ทรงปรารถนาที่จะแต่งราชทูตไปเจริญพระราชไมตรีกับราชสำนักอังกฤษ แต่ก็ขัดข้องด้วยเรือที่ราชทูตจะโดยสารไป และใน

ขณะนั้นสยามและฝรั่งเศสก็ได้เจริญพระราชไมตรีต่อกัน เมื่อฝรั่งเศสมีข้อเสนอเช่นนี้ก็จะทรงรับไว้ และถ้าอังกฤษส่งเรือรบมารบราชทูตสยาม ๆ ก็เต็มใจแต่งราชทูตไปเจริญพระราชไมตรียังอังกฤษเช่นกัน²²

อังกฤษกระตือรือร้นที่จะตอบสนองสยามดังเช่นข้อเสนอของฝรั่งเศส ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ แต่งราชทูตไปเจริญพระราชไมตรีกับอังกฤษเป็นชาติแรกใน พ.ศ. 2400 โดยมีพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูต ส่วนของฝรั่งเศสนั้นสยามได้จัดคณะราชทูตไปเจริญพระราชไมตรีในปี พ.ศ. 2403 โดยมีพระยาศรียพิพัทธ์นราชโกษาธิบดี จางวางพระคลังสินค้าเป็นราชทูต²³

3) การมีความสัมพันธ์ที่ดีทางการทูตไม่ได้หมายความว่าสยามกับฝรั่งเศสและอังกฤษจะเป็นไมตรีไม่รุกรานต่อกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่ามหาอำนาจทั้งสองพร้อมจะรุกรานสยามทันทีที่มีโอกาส ความตระหนักในข้อนี้ได้แสดงให้เห็นที่ประจักษ์เมื่อฝรั่งเศสได้บีบบังคับสยามให้ยกเขมรแก่ตนเมื่อ พ.ศ. 2406²⁴

การมีเขตแดนอย่าง “...อำปลังกันอยู่...”²⁵ นั้นอาจนำไปสู่การบุกรุกดินแดนเพื่อครอบครองทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นต้นทุนทางอุตสาหกรรมที่สำคัญ โดยเฉพาะป่าไม้ดังมีพระราชบรมวินิจฉัยว่า “...แต่ในป่าซึ่งไม่เป็นที่ตัดฝางตัดขอนสักนั้นก็สำคัญนัก...”²⁶ การที่สยามไม่มีเขตแดนที่แน่นอนจึงเป็นข้อที่พระองค์ทรงมีพระปริวิตกว่าอังกฤษจะใช้เรื่องนี้เป็นข้ออ้างในการรุกรานสยาม

ดังนั้นพระองค์จึงมีพระราชโองบายรักษาเอกราชของสยามด้วยการกำหนดพรมแดนพระราชอาณาจักรให้เป็นรูปธรรม เพื่อป้องกันการกระทบกระทั่งในเรื่องการรุกรานเขตแดนซึ่งอาจนำไปสู่

สงครามแย่งชิงดินแดนในที่สุด เพราะนั่นย่อมหมายถึงว่าสยามจะต้องกลายเป็นประเทศราชของประเทศใดประเทศหนึ่งด้วยไม่อาจสู้แสนยานุภาพทางทหารที่ชาติตะวันตกมีเหนือกว่าสยามมาก

พระราชดำรินี้มีผลสืบเนื่องมาจากความรู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับจากการศึกษาวิชาดาราศาสตร์ ที่ช่วยให้ทรงเกิดความเข้าใจระบบจักรวาลวิทยาที่เป็นจริงของโลก และได้เรียนรู้เรื่องราวเกี่ยวกับประเทศต่างๆ ที่ทรงได้รับจากการอ่านหนังสือภาษาอังกฤษหลากหลายวิชา สิ่งเหล่านี้ล้วนส่งผลให้พระองค์เปลี่ยนแปลงความเชื่อจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ พระร่วงเป็นทรงเชื่อว่าโลกประกอบด้วยรัฐจำนวนมาก “ขึ้นแก่กันบ้างไม่ขึ้นแก่กันบ้าง” และการขึ้นแก่กันนี้พระองค์ก็ทรงเข้าพระทัยว่าหมายถึงระบอบอาณานิคมมิใช่เมืองประเทศราช²⁷ ดังนั้นรัฐแต่ละรัฐซึ่งรวมทั้งสยามต่างต้องมีอาณาเขตที่ชัดเจนแน่นอน

การที่อังกฤษได้ครอบครองพม่าซึ่งมีดินแดนติดกับสยามด้วยแล้ว สยามยิ่งจำเป็นต้องมีพรมแดนที่แน่นอน พระองค์จึงพยายามประกาศถึงดินแดนที่ประกอบเป็นราชอาณาจักรของสยามอย่างคร่าว ๆ ให้เป็นที่ประจักษ์แก่นานาชาติในเบื้องต้นก่อน ดังจะเห็นได้จากความในพระราชสาสน์ที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ 3 พระราชทานไปยังประเทศฝรั่งเศส เมื่อปี พ.ศ. 2406 ที่ได้กล่าวถึงพระราชอาณาเขตของสยามเอาไว้อย่างคร่าว ๆ ว่า

“พระราชสาสน์ในสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์มหินทราวุธฤทธาเป็นใหญ่ในแผ่นดินสยามและเมืองใกล้เคียงต่างๆ คือ เมืองลาวเฉียง ลาวกาว กัมพูชา และเมืองมลายูหลายเมืองขอค่านับเจริญทางพระราชไมตรีมายังสำนักสมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ 3 พระเจ้า

กรุงฝรั่งเศส ผู้เป็นเจ้าของใหญ่ในพระราชอาณา-
จักรฝรั่งเศส และกอลลอนีประเทศของกรุงฝรั่งเศส...”²⁸

การที่ต้องทรงพยายามประมวลพระราช-
อาณาเขตของสยามขึ้นอย่างคร่าวๆ นั้นเป็นผล
สืบเนื่องมาจากสยามยังไม่มีกำหนดพระราช
อาณาเขตที่แน่นอนมาก่อน เนื่องมาจากความ
เชื่อในระบบจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิพระร่วงที่
ไม่มีขอบเขตแน่นอน อาศัยการกระจายตัวของ
พุทธศาสนาเป็นการกำหนดดินแดน พระราช
อาณาเขตของรัฐจึงขึ้นอยู่กับพระราชอำนาจของ
กษัตริย์ที่มักจะเกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ²⁹ อีก
ทั้งการปกครองแบบจักรวรรดิที่ประกอบด้วย
นครหลวง หัวเมือง และประเทศราชนั้น³⁰ ไม่
อาจแผ่ขยายพระราชอำนาจออกไปครอบคลุมทั่ว
พระราชอาณาจักรได้ทั้งหมด พระมหากษัตริย์
ต้องทรงใช้พระราชอำนาจผ่านเจ้าเมืองหรือ
ขุนนางที่ปกครองดูแลหัวเมืองและประเทศราช
เหล่านั้น ทำให้พระราชอำนาจของพระองค์ไม่
อาจรับรู้ในทางปฏิบัติได้³¹

ดังนั้นในปี พ.ศ. 2407 พระองค์จึงมีพระ-
ราโชบาย ที่จะกำหนดเส้นเขตแดนฝั่งพม่าร่วม
กับอังกฤษ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุริยวงศ์
เป็นผู้แทนพระองค์ในการปักปันเขตแดนระหว่าง
สยามกับอังกฤษ

การเสด็จจุดดงค์ไปตามสถานที่ต่างๆ เมื่อครั้ง
ทรงผนวชนั้น ได้ช่วยให้พระบาทสมเด็จพระจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยสภาพทางภูมิศาสตร์
ของสยามและของเพื่อนบ้านอย่างถูกต้องตาม
สภาพเป็นจริง ทำให้พระองค์มีพระปรีชาสามารถ
ที่จะพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยเป็นเครื่อง
ช่วยพิจารณาในการตัดสินใจปักปันเขตแดนกับ
อังกฤษว่า “...ซึ่งแบ่งเขตแดนในดินดอนด้วยยอด
เขาที่เป็นแนวยึดไป มีลำน้ำแต่ยอดเขาข้างโน้น
ตกไปข้างโน้น ข้างนี้ตกมาข้างนี้ ดังว่ามากก็สมควร
อยู่แล้ว เพราะแนวเขาเป็นนาจจุรลดว้าย แปล

ว่า แบ่งปันโดยธรรมชาติเป็นเอง เหมือนกับกำแพงกัน
แต่ที่เท่านั้นแนวเขาก็ไม่เป็นแนวไปแท้ ลงงาก็ไขว้
เขวแตกแยกเป็นสองสามแนวค่อนข้างโน้นก็มี ค่อนข้าง
ข้างนี้ก็มี จะชี้ลงว่าที่ให้แบ่งกันนี้จะเอาแนวไหน
ในเขาที่ซับซ้อนกัน เป็นสองสามแนวไขว้ไปเขว
มาอยู่นั้น พวกข้าหลวงที่ออกไปครั้งนี้ก็ยังไม่
ได้เห็นและชี้แนวเขาให้ตกลงกัน คอแวนแมนตีไทย
จะว่าเป็นอันยอมแล้วก็ยังไม่ได้ กลัวจะเป็นที่
สงสัยเถียงกันสืบไปภายหลัง ด้วยว่าถึงที่กลางแห่ง
ที่มีแนวเขาถูกเขาไหลไหลเขวไขว้กันอยู่นั้น ถ้า
คิดอ่านหน้าแล้งแต่ผู้รับบังคับมาทั้งสองฝ่าย
พร้อมกัน เดินต้นป่าตรวจแนวเขาดูให้รู้ตลอดได้
จะเป็นดี...”³²

การที่มีพระราชประสงค์จะให้ทั้งสองฝ่าย
ได้สำรวจแนวพื้นที่ร่วมกันนั้นก็เพื่อจะให้มีควม
ยินยอมพร้อมใจในข้อตกลงโดยสมัครใจ เป็นการ
วางมาตรการ ป้องกันไม่ให้อังกฤษหาเรื่องรุกราน
สยามโดยอ้างเขตแดนในภายหลังได้ พระองค์มี
พระราชดำริว่า “...อำนาจเขาก็มาก ความซุกซน
เห็นผลเห็นประโยชน์ เขาก็มาก ก็เป็นที่ให้กวน
กันจุกจิกต่อไปรำพึงดูให้รอบคอบเถิด...”³³

นอกจากพระราชดำริเกี่ยวกับรัฐที่ต้องมี
พระราชอาณาเขตที่แน่นอนแล้ว พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระราชดำริว่า พระราช
อำนาจของพระมหากษัตริย์จะต้องมีเหนือดินแดน
ที่เป็นอาณาเขตของรัฐในเชิงปฏิบัติด้วย มิใช่มี
อำนาจแต่เพียงในนามเหมือนเช่นที่ผ่านมา พระราช
ดำรินี้ได้สะท้อนออกมาเมื่อคราวมีพระราช
หัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูตที่เดินทางไปเจริญ
พระราชไมตรียังต่างประเทศ ความว่า

“ณ วันอังคาร เดือน 10 เป็นวันถือน้ำพระ
พิพัฒน์สัตยา เจ้านายทุกพระองค์ ขุนนางทุก
ตำแหน่ง ทั้งบรม(มหา)ราชวงศ์ และพระบรมราชวงศ์
ทั้งภรรยาข้าราชการทั้งปวงที่เคยมาก็มาประชุม
พร้อมกัน รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตามอย่างซึ่งเคย

มาแต่ก่อนไม่มีเหตุอะไร...และการถือน้ำนี้ทำได้แต่ในแขวงเมืองที่เรียกว่าเมืองน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเท่านั้น จะทำจะถือนั้นในเขตแดนท่านผู้อื่นคือเมืองประเทศราชขึ้นไทยก็ไม่ได้ขึ้นก็ดี นั้นไม่ได้ห้ามอยู่ เพราะถ้าไปถือนั้นก็ไปถือน้ำของเจ้าของแขวงไป เพราะฉะนั้นเหตุอย่าหลงชวนกันถือน้ำในเรือก็ดีแผ่นดินก็ดีของเจ้าอื่นนายอื่นเลย”³⁴

พระราชกรณียกิจที่สะท้อนให้เห็นพระราชดำริว่าพระองค์มีพระราชอำนาจเหนือดินแดนทุกส่วนของรัฐให้เป็นที่ประจักษ์ในทางปฏิบัตินั้นได้ปรากฏเป็นตัวอย่างในคราวที่ทรงประกาศแต่งตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นเมืองกาญจนบุรี 7 เมือง และพระราชทานเลื่อนเข้ามาคนละตัวเป็นของขวัญ รวมทั้งทรงแต่งตั้งเจ้าเมืองของเมืองสำคัญต่างๆ หลายเมือง เช่น พิษณุโลก กาญจนบุรี สุพรรณบุรี เป็นต้น³⁵ การประกาศแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นในครั้งนี้มิได้ทรงแต่งตั้งผ่านเจ้าเมืองแต่ทรงประกาศแต่งตั้งด้วยพระองค์เอง เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระราชอำนาจเหนือดินแดนทุกดินแดนในพระราชอาณาจักร จะแต่งตั้งหรือถอดถอนผู้ใดก็ทรงกระทำได้โดยมิต้องพึ่งพาอำนาจผู้เป็นใหญ่ผู้ใดหรืออ้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ เพื่อมารับรองการใช้พระราชอำนาจของพระองค์

4) การจะนำพาสยามให้ดำรงเอกราชท่ามกลางการขยายอำนาจของลัทธิจักรวรรดินิยมชาติตะวันตกนั้นจำเป็นที่สยามจะต้องเปลี่ยนแปลงประเทศอย่างทันทั่วทั้ง³⁶ โดยเลือกเอาความเจริญของชาติตะวันตกที่เป็นประโยชน์ต่อสยามมาปรับปรุง ให้เข้ากับวัฒนธรรมของชาติสยาม

ในระยะเวลาที่ต้องเร่งเปลี่ยนแปลงให้ประเทศมีความทันสมัยตามทัศนคติของชาติตะวันตกนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเช่นเดียวกับพระดำริและความคิดของเจ้านายและขุนนางสยามฝ่ายหัวก้าวหน้าว่าต้อง

ยอมเปลี่ยนแปลง สถาบันหลักทั้งในด้านการปกครองและด้านเศรษฐกิจ เท่าที่จำเป็นเพื่อรักษาชาติให้อยู่รอด³⁷

สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสถาบันที่มีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของรัฐ การมีลักษณะศักดิ์สิทธิ์เป็นเทวราชาตามคตินิยมในศาสนาพราหมณ์นั้นเป็นเรื่องที่ล่อแหลมต่อความคิดขัดแย้งจากชาติตะวันตกที่ก้าวหน้าด้วยเทคโนโลยีทางวิทยาศาสตร์และแนวคิด การปกครองแบบประชาธิปไตยซึ่งเริ่มเผยแพร่สู่สยามพร้อมกับวัฒนธรรมของชาวตะวันตก ความขัดแย้งนี้อาจสิ้นคลอนสถาบันพระมหากษัตริย์ได้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าสถานะและความหมายของสถาบันพระมหากษัตริย์จะต้องได้รับการตีความใหม่ให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างมีความหมายในสภาพการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลง³⁸ การปรับเปลี่ยนคตินิยมของพระมหากษัตริย์ตามความหมายทางพระพุทธศาสนาย่อมทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีความหมายและความสำคัญต่อรัฐและประชาชนมากกว่าลัทธิเทวราชา เพราะพระมหากษัตริย์ตามอุดมคติของพระพุทธศาสนานั้นทรงเป็นมหาราชผู้ปกป้องพระพุทธศาสนาและประชาชน คตินิยมเช่นนี้สามารถรับรู้และพิสูจน์ได้ตามความเป็นจริงของโลก ทั้งยังทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์ไม่ห่างเหินและไม่ใช่อะไรที่ลึกลับน่ากลัวสำหรับประชาชนอีกต่อไป³⁹

5) พระราชภารกิจอีกประการที่จำเป็นเพื่อการดำรงเอกราชเอาไว้ นั่นคือการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามแสดงให้ชาติตะวันตกเห็นว่าสยามเป็นชาติแห่งอารยะ และเป็นเอกราชมานานซึ่งยืนยันได้ด้วยประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงรากเหง้าความเป็นมาของชาติ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของสยามตั้งแต่ก่อนอยุธยาจนถึงกรุงธนบุรีฉบับ

ภาษาอังกฤษมีใจความว่า

“...ข้าพเจ้าได้แต่งเรื่องสังเขปแห่งความเป็นไปของพระราชวงศ์ปัจจุบันนี้ จำเนียรกาลแต่ที่เราารู้เรื่องราวมาเพียงไร ด้วยข้าพเจ้าคิดว่าท่านคงจะเอาอ่านเปรียบกับรัชสมัยของพระเจ้าแผ่นดินสยามในปางก่อน ในหนังสือที่ว่านั้น ข้าพเจ้าได้แนบกระดาศลิขิตเรื่องราวพระราชวงศ์ของเราด้วยอีก 2 ฉบับ... อนึ่งข้าพเจ้าขอส่งสำเนาอักษรไทยโบราณซึ่งได้เริ่มประดิษฐ์ คิดขึ้นในกรุงสยามฝ่ายเหนือ เมื่อปีคริสตศักราช 1282 นั้นมาให้ท่าน...”⁴⁰

ทั้งนี้พระองค์ได้พระราชทานบทพระนิพนธ์นี้ให้แก่เซอร์จอห์น บาวริง เพื่อแสดงให้เห็นความเป็นมาอันยาวนานของสยาม และนัยแห่งความเป็นชาติที่มีอารยธรรมเช่นเดียวกับชาวตะวันตก

นอกจากนี้แล้วการใช้คำว่า “กรุงสยาม” เป็นสรรพนามแทนพระองค์เมื่อทรงมีพระราชสาสน์ถึงพระมหากษัตริย์ของชาติตะวันตกนั้น เป็นการสื่อความหมายว่าพระองค์คือตัวแทนของรัฐสยามทั้งหมด และรัฐสยามก็เป็นเอกราชซึ่งมีฐานะเท่าเทียมกับอารยประเทศที่เป็นเอกราชที่พระองค์ทรงใช้คำว่า “กรุง” เป็นสรรพนามแทนพระมหากษัตริย์ของชาติตะวันตกที่มีพระราชสาสน์ไปถึงเช่นเดียวกัน⁴¹

6) พระราชอำนาจในทางปฏิบัติของพระมหากษัตริย์นั้นไม่สามารถครอบคลุมไปทั่วดินแดนสยามได้จริง และมีความสัมพันธ์กับไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินค่อนข้างหละหลวม อำนาจของพระมหากษัตริย์จะแผ่ไปได้เพียงเมืองหลวงและเมืองบริวารใกล้เคียงเท่านั้น ดังได้กล่าวมาแล้วว่าสาเหตุที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะความไม่สะดวกในการคมนาคมที่ทำให้การติดต่อสื่อสารไปถึงกันได้ยาก ในสภาพการณ์เช่นนี้ทำให้ความผูกพันของเมืองรอบนอกกับพระนครมีต่อน้อยหรืออาจไม่มีเลยก็ย่อมได้ ยิ่งเมื่อกระแสน้ำของอารยธรรม

ตะวันตกไหลป่าเข้ามาอย่างยากจะหยุดยั้ง ยิ่งทำให้เกิดความล่อแหลมต่อการที่สยามจะถูกแบ่งแยก ได้ง่าย และอาจถูกกลืนชาติในที่สุดหากสยามไม่เข้มแข็งพอ วิธีการจะทำให้สยามมีความเข้มแข็งได้จำเป็นต้องสร้างความรู้สึกรักเป็นพวกเดียวกันให้เกิดขึ้นกับผู้คนในแผ่นดิน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่แสดงลักษณะเฉพาะของคนแต่ละกลุ่ม ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงจัดดินแดนในพระราชอาณาจักรตามวัฒนธรรมของกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ เช่น ทรงจัดว่าเมืองนครพนม หนองคาย และหลวงพระบางเป็นลาวพุงขาว ส่วนเชียงใหม่ ลำปาง และน่านเป็นเมืองลาวพุงดำ⁴² ดังนั้นประชาชนชาวสยามจึงควรมีวัฒนธรรมร่วมที่บ่งบอกความเป็นพวกเดียวกันเพื่อสร้างสำนึกชาตินิยมให้ติดกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยบนแผ่นดินสยาม และมีวัฒนธรรมหลากหลาย

ภาษาเป็นเครื่องชี้ความเป็นพวกเดียวกันกลุ่มเดียวกันได้ดีที่สุด ส่วนพระพุทธรูปศาสนาก็เป็นศาสนาที่คนสยามส่วนใหญ่นับถืออยู่ ทั้งสองประการเป็นเอกลักษณ์ที่แยกสยามออกจากชาติตะวันตกได้ พระองค์จึงทรงให้ความสนพระทัยในการสร้างมาตรฐาน ร่วมทางภาษา และนำเอามาตรฐานนี้มาเผยแพร่อย่างกว้างขวางโดยทรงมีพระบรมราชธิบายว่า ภาษาเป็นตัวบ่งชี้ถึงลักษณะเฉพาะของสังคมแต่ละแห่ง เช่น การที่สามารถชี้เฉพาะได้ว่าลาวเป็นอีกชาติหนึ่งต่างไปจากสยาม เพราะลาวเป็น “ชาติหนึ่งภาษาหนึ่ง” ยิ่งกว่านั้นภาษาและตัวหนังสือยังมีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตในสังคม เช่น ใช้ทำสัญญาหรือบันทึกกฎหมาย⁴³

การจะทำให้ผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์เกิดการยอมรับภาษาที่เป็นมาตรฐาน จำเป็นต้องใช้กฎศัลบายอันแยบยลที่จะทำให้เกิดการยอมรับ ดังนั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสร้างมาตรฐานทางภาษาโดยทรงพยายามจัดระเบียบการใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง และทรงออกประกาศแนะนำการใช้ภาษาไทยที่ถูกต้องหลายฉบับ เช่น ทรงประกาศไม่ให้ใช้พยัญชนะ “ห” นำหน้าพยัญชนะ ฤ ฤๅ ฎ ฏ ฌ จ เป็นต้น

ในส่วนของพระพุทธศาสนานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สามารถอธิบายความเป็นไปของโลกได้อย่างเป็นเหตุเป็นผลกว่าศาสนาคริสต์และมีความเหมาะสมดีอยู่แล้วสำหรับสังคมของชาวสยาม เพียงแต่จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาอยู่ที่การสำเร็จพระนิพพานซึ่งเป็นเรื่องที่ยาก พระองค์จึงมุ่งหวังให้คนสยามยึดพระพุทธศาสนาสำหรับเป็นเครื่องทำชีวิตในโลกนี้ให้ดีขึ้น มีอายุยืนยาว และได้เกิดใหม่ในชาติหน้าที่ดีกว่าชาตินี้ด้วยการสร้างกุศลกรรม

การสร้างแรงจูงใจให้คนสยามยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาสืบต่อไปในขณะที่คริสต์ศาสนาเผยแพร่สู่สังคมสยามนั้น จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนพุทธธรรมให้สามารถนำไปปฏิบัติได้ง่าย ได้จริง ไม่ให้รู้สึกยากจนเกิดความท้อถอย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงใช้พระราชกุศโลบายด้วยการมีพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ยากให้เข้าใจง่ายและเลือกกลับไปสู่พุทธวจนะที่แท้ รวมทั้งยังทรงแนะนำแนวทางการปฏิบัติจากง่ายไปสู่ยาก ดังเช่นพระบรมราชาบาทแสดงเบญจศีลอย่างต่ำ ที่พระราชทานคำแนะนำการถือศีลอย่างง่าย ๆ ว่า “ศีล 5 อย่างหยابนั้นดังนี้”

1) ปาณาติบาตวิริตี (สิกขาบทที่ 1) มิให้ฆ่าคนบนท้องฟ้า เนื้อในป่า ปลาในน้ำ ที่อยู่เป็นปกติสบายของมัน แต่ถ้าจะฆ่ากินบ้างก็ควรทำแต่สัตว์ที่เขาจับมาผูกมัดหรือขังไว้แล้ว

2) อทินนาทานวิริตี (สิกขาบทข้อที่ 2) มิให้ลักฉ้อ แย่งชิงของเขามากมายจนเจ้าของต้องลุ่มจมน แต่ถ้าไม่มีจะกินจริงๆ ก็ควรถือเอาบ้างแต่เล็กน้อยพอยังชีวิตให้เป็นไป

3) กาเมสุมิฉฉาจารวิริตี (สิกขาบทที่ 3) มิให้ล่วงเกินภริยาเขา แต่ถ้าจะต้องล่วงก็ควรให้เป็นไปเพียงในลูกหลานเขา เป็นต้น

4) มุสาวาทวิริตี (สิกขาบทที่ 4) มิให้เป็นพยานเท็จแลส่อเสียดให้เขาลุ่มจมน แต่ถ้าจะต้องปดก็ควรปดแต่เล็กน้อย พอยังชีวิตให้เป็นไป

5) สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานวิริตี (สิกขาบทที่ 5) มิให้กินเหล้า เมาเที่ยวเกะกะในกลางถนนแลในที่ประชุมชนทั่วไป แต่ถ้าอยากจะกินก็ควรซื้อมากินที่บ้าน เมาแล้วกินอนเสีย...”⁴⁴

ผลแห่งพระราชาบายและพระราชกุศโลบาย

พระราชาบายและพระราชกุศโลบายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้แก้ปัญหาที่ล่อแหลมต่อเอกราชหลังการทำสนธิสัญญาบาวริงนั้น ส่งผลให้สยามมีการเปลี่ยนแปลงประเทศดังนี้

1. รัฐสยามเริ่มมีการปักปันเขตแดนเพื่อแสดงพระราชอาณาเขตที่แน่นอน
2. สยามมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางก้าวหน้าและได้รับการยอมรับจากชาติตะวันตกมากขึ้น
3. เกิดความเป็นเอกภาพในชาติมากขึ้น

6. ปัญหาภายในประเทศที่อาจส่งผลกระทบต่ออำนาจอธิปไตยของสยาม

ในขณะที่สยามต้องเผชิญหน้ากับภัยลัทธิจักรวรรดินิยม สยามจำเป็นต้องมีเสถียรภาพภายในประเทศเพื่อไม่ให้ถูกแทรกแซงการเมืองภายในได้ โดยเฉพาะสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ต้องมีความมั่นคงเป็นหลักให้แก่ประเทศชาติ ดัง

นั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชภารกิจที่สำคัญอีกประการคือ การสร้างเสถียรภาพให้เกิดขึ้นแก่ประเทศชาติและราชบัลลังก์เสียก่อน มิฉะนั้นอาจเป็นเหตุให้ชาติตะวันตกฉวยโอกาสใช้ปัญหาภายในประเทศแทรกแซงสยามได้

ปัญหาภายในใหญ่ๆ ที่อาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคงของราชบัลลังก์พบว่ามีดังนี้

1) การขาดฐานพระราชอำนาจ ทั้งนี้เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชนาน 27 พรรษา มิได้ยุ่งเกี่ยวกับราชการงานเมืองใดๆ จึงทำให้พระองค์ไม่มีโอกาสสะสมฐานพระราชอำนาจได้ เหล่าเจ้านายที่สนับสนุนพระองค์ก็มีเพียงกรมขุนเดโชดิศร กรมหมื่นอินทรอมเรศ กรมหมื่นวงศาสนิท พระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยานรินทรธิเบติ และพระยาอินทราเดช ซึ่งมีได้เป็นเจ้านายและขุนนางที่มีอิทธิพลทางการเมือง

2) อำนาจและพระบุคลิกภาพของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระอนุชาที่ทรงมีเหนือกว่าพระองค์ ซึ่งส่งผลให้พระองค์ดูด้อยในสายตาของข้าราชการ ประชาชน และยังรวมไปถึงชาวตะวันตก ดังความในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์และเจ้าหมื่นสรรเพธภักดีที่ได้สอดแทรกปัญหานี้เอาไว้ว่า

“...เครื่องจักรทำเงินที่หนังสือพิมพ์กล่าวว่าผู้ครองข้างอังกฤษให้ทำจะถวายไปแก่พระเจ้าแผ่นดินกรุงไทยนั้น เขาจะให้มาในพระบรมมหาราชวังนี้ฤจะถวายในพระบวรราชวังก็ยังไม่ทราบแน่ ด้วยข้าพเจ้าเป็นคนไม่สู้มีชื่อเสียงลือชื่อบรรณกษัตริย์ท่านข้างโน้น...กว้างขวางกว่าข้าพเจ้า...”⁴⁵ และ

“...ในหนังสือพิมพ์ที่เล่าลือถึงทูตไทยไปลอนดอน นั้นก็ยังมีมาอย่างนั้น...ขุนหลวงวัง

หลวงแก่ชราคร่ำคร่าผอมโซเอาราชการไม่ได้ ไม่แข็งแรงโง่เขลา ได้เป็นขุนหลวงเพราะเป็นพี่วังหน้าราชการแผ่นดินสิทธิ์ขาดแก่วังหน้าหมดทั้งนั้น ถึงการทำสัญญาด้วยอังกฤษ ทะนุบำรุงบ้านเมืองก็ตีแต่งทูตไปเป็นความคิดวังหน้าหมด...”⁴⁶

ข้อความในพระราชหัตถเลขาที่ยกมาข้างต้นล้วนสะท้อนให้เห็นว่าภาพลักษณ์ของพระองค์ในสายตาของประชาชนและชาวต่างชาตินั้นด้อยกว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องพระชนมายุและพระสติปัญญาความสามารถ ส่งผลให้พระองค์ไม่น่าเลื่อมใสเชื่อถือในหมู่ขุนนางราษฎร และชาวต่างชาติ

3) อิทธิพลของขุนนางตระกูลขุนนางซึ่งมีอิทธิพลมาแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และเป็นผู้สนับสนุนพระองค์ขึ้นครองราชย์นั้นก็เป็นผู้ทรงอิทธิพลทางด้านเศรษฐกิจสังคม และการเมืองมิใช่น้อย โดยเฉพาะเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งเป็นผู้มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับวิทยาการของชาติตะวันตกดีไม่แพ้พระองค์และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จนได้รับการยอมรับและยกย่องในความสามารถจากชาวตะวันตก

4) สยามยังขาดเอกภาพ ดังได้กล่าวมาแล้วว่าพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในทางปฏิบัติไม่อาจแพร่ไปทั่วดินแดนประชาชนและข้าราชการตามหัวเมืองและเมืองประเทศราชล้วนผูกพันอยู่กับขุนนางหรือเจ้าที่ปกครองโดยตรง ทำให้ขุนนางและเจ้านายในเมืองเหล่านี้มีฐานกำลังอยู่ในมือ ทั้งความห่างไกลศูนย์กลางการปกครองอาจทำให้ประชาชนถูกยุยงให้ตั้งกบฏข่าวลือเกี่ยวกับชาติตะวันตกโดยง่าย ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความระส่ำระสายในบ้านเมืองเป็นเหตุให้พระองค์ต้องห่วงหน้าพะวงหลัง

พระราโชบายและพระราชกุศโลบาย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีความเข้มแข็ง ไม่ถูกทำลายอำนาจจากแหล่งใดอีกทั้งสถาบันพระมหากษัตริย์จะต้องเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในชาติเพียงหนึ่งเดียวโดยไม่มีแหล่งอำนาจอื่นมาทำลาย ดังเห็นได้จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ตอบเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ในคราวที่จะให้ทรงแต่งตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นวังหน้าในแผ่นดินเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ว่า “ถ้าเช่นนั้นทำกำแพงกันปืนเขตกันเสียที่ท้องสนามหลวงก็แล้วกัน” สะท้อนให้เห็นถึงพระราชดำริของพระองค์ ว่าการมีวังหน้าเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ได้มากเท่ากับที่เป็นความจำเป็นเพื่อแก้ปัญหาการชิงราชบัลลังก์ เพราะอย่างน้อยที่สุดการมีวังหน้าก็ทำให้พระมหากษัตริย์ไม่สามารถสร้างเอกภาพและการรวมศูนย์ที่แท้จริงไว้ที่พระองค์ได้⁴⁷ ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าทรงเห็นว่าการทำเช่นนั้นจะทำให้สยามไร้เอกภาพ และทำให้เกิดการแบ่งฝักแบ่งฝ่าย ซึ่งเป็นจุดอ่อนที่จะถูกแทรกแซงได้ง่าย

การจะทำให้สยามมีเอกภาพจำเป็นต้องสร้างเสถียรภาพให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์เสียก่อนด้วยการสร้างความรู้สึกว่าสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางของพระราชอาณาจักร มีความศักดิ์สิทธิ์ แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นที่พึ่งให้แก่อาณาประชาราษฎร์ เพื่อให้บรรลูประสงค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำเนินพระราโชบายและพระราชกุศโลบายดังนี้

1) เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้น จำเป็นที่พระองค์จะต้องแสวงหาสิทธิธรรมเพื่อยืนยันความเหมาะสม

ในราชบัลลังก์ของพระองค์ในยามที่สร้างกรุงขึ้นมาใหม่ การใช้ระบอบการปกครองแบบเทวราชาในสมัยอยุธยาที่มีคตินิยมตามแบบศาสนาพราหมณ์ว่าพระมหากษัตริย์มีฐานะเป็นสมมติเทพ และทรงมีทิพยภาวะด้วยการผ่านพระราชพิธีบรมราชาภิเษก อัญเชิญเทพคือ พระวิษณุวตารลงมาเป็นส่วนหนึ่งของพระองค์ๆ ในส่วนภาพพจน์นั้นก็ยังคงคตินิยมว่าพระองค์คือพุทธราชาผู้ทรงคุณสมบัติของพระจักรพรรดิราชผู้มีพระบรมเดชาานุภาพสามารถปราบได้ทั้งสี่ทวีปตามความเชื่อในไตรภูมิ พระร่วง ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ผู้เป็นที่พึ่งให้แก่สัตว์โลกทั้งหลายในอันที่จะช่วยพาข้ามสังสารวัฏไปสู่ดินแดนพระนิพพาน ทรงประกอบด้วยคุณธรรมในการปกครอง และใช้ธรรมนั้นในการขยายพระราชอำนาจไปอย่างกว้างไกล⁴⁸

การผสมผสานคติการปกครองระหว่างพราหมณ์ และพุทธเช่นนี้ส่งผลให้พระองค์จึงทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจและสิทธิขาดในการปกครอง กลายเป็นศูนย์กลางอำนาจของรัฐโดยรัฐคือพระองค์ และพระองค์คือรัฐ มีบุญญาธิการบารมีและกฤษฎาภินิหาร โดยไม่จำเป็นต้องสืบสายพระโลหิตในวงศ์ของพระมหากษัตริย์

การอ้างสิทธิธรรมด้วยแนวคิดแบบเดิมในสมัยอยุธยาที่ย่อมส่งผลให้ราชบัลลังก์ของพระราชอาณาจักรใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างขึ้นมีความไม่มั่นคงปลอดภัยเช่นเดียวกับราชบัลลังก์ในสมัยอยุธยา เพราะการสืบสันตติวงศ์ได้อย่างบุญญาธิการนั้นเป็นสิ่งมิได้หมดได้ ผู้ใดมีบุญญาภินิหารก็สามารถครองราชบัลลังก์ได้โดยไม่ต้องสืบสายพระโลหิตจากพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ดังปรากฏในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่มีการแย่งชิงพระราชอำนาจระหว่างราชวงศ์เกิดขึ้นตลอดยุคสมัย⁴⁹

เพื่อป้องกันปัญหาการชิงราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

ทรงปรับปรุงแนวคิดนี้ให้เอื้ออำนวยต่อการสืบสันตติวงศ์ทางสายพระโลหิตมากขึ้นด้วยการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ความคิดเกี่ยวกับทางเวลาแบบไตรภูมิที่อิงอยู่กับภูมิศาสตร์ทางพระพุทธศาสนาซึ่งไม่สามารถเห็นจริงได้ ให้ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปในทางเป็นเหตุและผลมากขึ้น มีการรับรู้ความเป็นมาและเป็นไปของชีวิตมนุษย์ตามความเป็นจริง เกิดความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ที่จะทำการต่างๆ ได้อย่างสวยงามและมีคุณภาพ แทนความเชื่อว่าเป็นฝีมือของเทพเทวดา ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้มีความชัดเจนมากขึ้นตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว⁵⁰

ด้วยเหตุผลที่ต้องทรงพยายามปรับเปลี่ยนคตินิยมการสืบราชบัลลังก์แบบเดิมนั้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชต้องทรงปรับเปลี่ยนแนวคิดเทวราชาให้มีความเป็นเหตุเป็นผลรับรู้ได้ในความเป็นจริงมากขึ้น โดยทรงตีความสิทธิธรรมตามคตินิยมพุทธราชาใหม่ว่าพระมหากษัตริย์คือผู้ทำนุบำรุงศาสนา มีหน้าที่ป้องกันและขยายพระราชอาณาจักร⁵¹

เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติด้วยวิธีเอนกชนนิกโรสมรสสมมติหลังทรงอยู่ในสมณเพศถึง 27 พรรษา ไม่มีฐานพระราชอำนาจที่จะรองรับการอ้างสิทธิธรรมในพระราชบัลลังก์จึงเป็นสิ่งจำเป็น พระองค์ทรงใช้บุญญาภิหารช่วยให้เกิดการยอมรับจากไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน และชาติตะวันตก ดังความในพระราชหัตถเลขาที่มีถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์และเจ้าหมื่นสรรเพชภักดี ความว่า

“...ครั้นไปถึงท้องสนามหลวง ลงดูนาดูสวนที่นั่นแล้ว เมื่อกลับมาตัวข้าไปขึ้นรถกับลูก 4 คนด้วยกัน...เมื่อรถตรงเข้ามาตามถนนประตู่ไชยศรี ม้าก็เร็วเข้ามาตามตรงข้าก็ถือสายถือรวบเข้าทั้ง

สองสาย...ข้าเห็นม้าเดินเขื่อนไปผิดทางข้างซ้าย จึงแก้บังเหียนข้างขวาชักหนักมาสายเดียว ปลายสายแถบก็หลุดออกมา...ข้างรถก็กระทบกับแท่นปากกลางต้นชัยพฤกษ์แล้วล้ม...ตัวข้าก็นั่งตัวลอยนุกแกตัวไม่ทัน พลัดตกหกตะแคงลงมากับทั้งลูก 4 คน ...จะว่ามีเหตุทั้งนี้เพราะบุญท่านผู้อื่น ทับผีสางเทวดาของท่านผู้อื่นมาตัดบังเหียนม้าเสีย บุญของข้าก็ยังได้อยู่ ผีสางเทวดาที่ยังรักข้าอยู่ก็ช่วยข้า ม้าจึงไม่วิ่งไป รถจึงไม่ทับข้าและลูกข้าให้เป็นอันตรายหรือเจ็บมากจนเสียราชการ ข้าจึงขอบใจเทวดาที่ช่วยข้าหนักหนา...”⁵²

2) ความรู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับจากการที่ทรงศึกษาวิทยาการและเทคโนโลยีของชาติตะวันตกโดยเฉพาะวิชาดาราศาสตร์ ทำให้พระองค์เกิดความเข้าใจจักรวาลวิทยาแบบใหม่ และผลแห่งปัจจุบันสืบเนื่องจากอดีตก่อให้เกิดความพยายามที่จะทรงปรับเปลี่ยนแนวคิดเกี่ยวกับพันธกิจของสถาบันกษัตริย์จากพระโพธิสัตว์ผู้ช่วยเหลือมนุษย์ ให้เป็นพระมหากษัตริย์คือผู้กระทำใ้รัฐเกิดความสงบสุข และความเจริญก้าวหน้าของรัฐให้กว้างขวางออกไปด้วยปัญญา ซึ่งเป็นสิ่งที่จะช่วยสนับสนุนให้พระองค์ทรงใช้พระราชอำนาจด้วยพระองค์เองอย่างเป็นทางการเป็นเหตุเป็นผลโดยไม่ต้องอ้างความสอดคล้องกับคัมภีร์ทางศาสนาเหมือนโบราณแต่อย่างใด⁵³

นอกจากนี้พระองค์ยังมีพระราชประสงค์ให้สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์รวมจิตใจของบ้านเมือง ซึ่งพระองค์ทรงแสดงแนวพระราชดำรินี้ให้เห็นในพระราชหัตถเลขาที่ส่งไปยังกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ความว่า

“ฉันคิดไปถึงการเมื่อครั้งฉันบวชอยู่นั้นเมื่อไปเที่ยวไกลๆ ถึงเมืองเหนือฤากลางทะเลท่ากรุงหลายวัน จะวิตกถึงสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์เมื่อท่านยังอยู่ฤาหาบนแลลูกเต้าของตัวศิษยานุศิษย์ที่อยู่ทีกินของตัวนั้นน้อยดอกไม้ใครมี คิดถึงแต่

ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นแลมากกว่าผู้อื่นสิ่งอื่น เป็นความสัตย์จริง เพราะท่านเป็นหัวใจแผ่นดิน ท่านเป็นศุขสบายพระไทยอยู่แล้ว พวกพ้องและที่อยู่อาศัยของฉันทที่อยู่แผ่นดินของท่านก็จะเป็นปรกติอยู่หมด...”⁵⁴

ดังนั้นจึงจำเป็นที่พระองค์จะต้องแสดงพระอำนาจให้เป็นที่ประจักษ์ไปทั่วพระราชอาณาจักร หากพระองค์มีพระบรมราชโองการประกาศให้ทุกคนปฏิบัติยอมหมายถึงทุกคนในดินแดนของพระองค์ไม่ว่าจะอยู่แห่งหนตำบลใด ใกล้หรือไกล ราชอาณาจักรก็ตาม ซึ่งนับว่าเป็นพระราโชบายที่ทำให้คนสยามเริ่มต้นเกิดความรู้สึกเป็นคนในชาติเดียวกัน สร้างความเป็นปึกแผ่นภายใต้การปกครองเดียวกันโดยมีศูนย์กลางแห่งอำนาจรัฐคือพระมหากษัตริย์

3) เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขาดฐานพระราชอำนาจ พระองค์ก็ทรงดำเนินพระราชกุศโลบายอันแยบยลในการก่อให้เกิดสำนึกความผูกพันของข้าราชการที่มีต่อพระมหากษัตริย์ด้วยการร่วมเสวยน้ำพระพิพัฒน์สัตยาและทรงปฏิญาณ ความซื่อตรงของพระองค์ต่อบรรดาข้าราชการทั้งปวงด้วยทั้งนี้ทรงมีพระราชนัดดาว่าน้ำชำระพระแสงศร นั้นเป็นสวัสดิมงคลอย่างหนึ่ง และเป็นการแสดงพระราชหฤทัยเมตตากรุณาโดยเที่ยงธรรมให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงได้รับทราบ ส่งผลให้เกิดความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เกิดขึ้นในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการอย่างแน่นแฟ้น เพราะพระราชจริยวัตรเช่นนั้นเปรียบเสมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับประกันว่าทรงเป็นผู้ทรงความสุจริต ยุติธรรมในการปกครองประเทศต่อข้าราชการ มีผลทางด้านจิตวิทยา คือทำให้เหล่าข้าราชการมีความจงรักภักดีและมีความผูกพันต่อองค์พระมหากษัตริย์อย่างแน่นแฟ้น⁵⁵

พระราชจริยวัตรอีกประการที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการตีความใหม่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ว่าเป็นผู้กระทำให้รัฐเกิดความสงบสุขและเกิดความเจริญก้าวหน้ากว้างขวางออกไปด้วยปัญญานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงกำหนดว่าพระมหากษัตริย์ดุษฎีดาของราษฎร ประเพณีใดที่ขัดขวางความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์และประชาชนก็โปรดให้เลิกเสีย ดังเช่นการโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรเข้าเฝ้าตามทางที่เสด็จพระราชดำเนินทั้งทางสถลมารคและทางชลมารคได้อย่างใกล้ชิดโดยไม่ต้องถูกขับไล่ดังก่อน ทั้งนี้เพื่อให้ราษฎรเกิดความรู้สึกใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเสด็จจุดธูปแต่เมื่อครั้งทรงผนวชนั้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้เห็นสภาพการณ์ที่เป็นจริงของอาณาจักรราชราษฎรที่ได้รับการเอารัดเอาเปรียบจากบรรดาเจ้าขุนมูลนายต่างๆ ทำให้พระองค์ทรงนำมาเป็นเครื่องกำหนดพระราโชบายและพระราชกุศโลบายในการสร้างความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เกิดขึ้นแก่ราษฎรโดยโปรดฯ ให้ราษฎรสามารถถวายฎีกาแต่พระองค์ได้ด้วยตนเอง พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ทั้งนี้เพื่อให้ราษฎรเกิดความรู้สึกว่าสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นที่พึ่งให้แก่ราษฎรอย่างแท้จริงยอมทำให้ราษฎรเกิดความผูกพันและจงรักภักดีต่อพระองค์เป็นอย่างยิ่ง

นอกจากจะทรงใช้กุศโลบายถึงความจงรักภักดีของเหล่าข้าราชการและประชาชนมาไว้ที่พระองค์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงชี้ให้เห็นว่ารัฐจำเป็นต้องมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ปกครองประเทศ เพราะพระมหากษัตริย์ทรงเป็น “...ผู้ตัดสินผิดชอบ...คนเปนนันมากจึงจะอยู่กับได้โดยเรียบร้อย...”⁵⁶ การที่พระมหากษัตริย์ทรงมีหน้าที่ดูแลให้ราษฎรมีความสุขเรียบร้อยนั้น ราษฎรทั้งหลายจึง

“...ควรที่คนทั้งหลายซึ่งเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินจะคิดถึงพระคุณมีกตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองพระบาท...”⁵⁷ เป็นการปลุกฝังให้เกิดความรู้สึกต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระกรุณากับข้าแผ่นดิน ผู้จงรักภักดี⁵⁸

ผลแห่งพระราโชบายและพระราชกุศโลบาย

1. สถาบันพระมหากษัตริย์มีความเป็นเหตุและผลมากขึ้น เป็นที่พึ่งของราษฎร และเป็นศูนย์รวมจิตใจของรัฐ ซึ่งย่อมหมายถึงความมีเสถียรภาพในราชบัลลังก์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีมากขึ้น

2. มีความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ เกิดขึ้นในหมู่ข้าราชการและประชาชน สิ่งนี้ย่อมเป็นอำนาจที่แข็งแกร่งอีกประการหนึ่งที่จะช่วยให้พระองค์ มีฐานแห่งความจงรักภักดีในหมู่ข้าราชการและประชาชน ย่อมทำให้พระองค์ปลอดภัยจากการทำทลายชั่วคราวอื่นได้ในระดับหนึ่ง

7. บทสรุปแห่งพระอัจฉริยภาพ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติในช่วงระยะเวลาที่ชาติตะวันตกกำลังแข่งขันกันแผ่ขยายลัทธิจักรวรรดินิยมไปตามดินแดนต่างๆ รวมถึงสยาม ปัญหาที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ได้เปิดโอกาสให้พระองค์ได้แสดงพระปรีชาสามารถในการบริหารราชการงานเมืองโดยมีพระราชประสงค์หลักอยู่ที่การรักษาเอกราชของชาติเอาไว้ พระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ทรงปฏิบัตินั้นได้สะท้อนพระอัจฉริยภาพส่วนพระองค์ให้เป็นที่ประจักษ์ดังต่อไปนี้

1) พระราโชบายและพระราชกุศโลบาย การต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสะท้อนให้เห็นพระอัจฉริยภาพของพระราชปฏิภาณไหวพริบว่าทรงรู้เท่าทันอังกฤษ ซึ่ง

เป็นผลมาจากการที่ทรงศึกษาเรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่ของชาติตะวันตกและการที่ทรงคบหามิตรสหายชาวตะวันตกโดยไม่มีข้อกีดกันทางเชื้อชาติศาสนา ส่งผลให้พระองค์ทรงเรียนรู้อุปนิสัยความคิดอ่านที่เป็นเอกลักษณ์ประจำชาติของชาวตะวันตกจนทรงมีพระปรีชาสามารถที่จะคาดเดาแนวความคิดของชาวตะวันตกได้และสามารถแก้ปัญหาหน้าชาติให้ผ่านพ้นไปได้ด้วยดี

นอกจากนี้การที่ทรงดำเนินพระราโชบายและพระราชกุศโลบายให้สยามเป็นฝ่ายเสนอให้สิทธิและความสะดวกแก่ชาติตะวันตกในคราวทำสนธิสัญญาบาวริงนั้น นับว่าเป็นพระราชกุศโลบายที่แยบยลที่จะประกาศเป็นนัยให้ชาติตะวันตกทราบถึงความเป็นชาติที่มีเสรีภาพสามารถกำหนดนโยบายของตนโดยไม่ต้องอยู่ใต้อิทธิพลใดๆ ของชาติตะวันตก⁵⁹

2) การวางพระราโชบายและพระราชกุศโลบาย ในการปกครองประเทศแบบผสมผสานคตินิยมดั้งเดิมเข้ากับวิทยาการความรู้แบบใหม่ของชาติตะวันตกจนส่งผลให้สยามเริ่มมีความเป็นเอกภาพมากขึ้นกว่ารัชกาลที่ผ่านมา นั้นสะท้อนให้เห็นพระอัจฉริยภาพการเป็นนักการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ใฝ่รู้ และเมื่อทรงศึกษาสิ่งใดก็ต้องทรงศึกษาอย่างรู้แจ้งรู้จริงในสิ่งที่ทรงศึกษา ส่งผลให้พระองค์ทรงเป็นผู้มีพระปรีชาสามารถในการวิเคราะห์ปัญหาและแนวทางแก้ไขปัญหาได้ถูกเป้าหมาย

นอกจากนี้ยังได้สะท้อนให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพ ว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์สยามที่ทรงมีวิสัยทัศน์กว้างไกล และมีพระปรีชาสามารถในการคาดคะเนสถานการณ์ที่จะเกิดขึ้นในภายภาคหน้า และทรงเตรียมรับสถานการณ์ไว้ล่วงหน้า ทั้งพระอัจฉริยภาพในการที่ทรงคุณธรรมข้อทမ်းและขันติอย่างเป็นเลิศ เพราะหากพระองค์

ทรงลูกแก้วโทสะก็อาจส่งผลให้อังกฤษไม่พอใจและ
รุกรานสยามในที่สุด

ด้วยพระอัจฉริยภาพเหล่านี้เองที่ส่งผลให้
สยามสามารถรอดพ้นจากประเทศมหาอำนาจได้
และพร้อมที่จะเข้าสู่สยามยุคใหม่ในรัชสมัยของ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระ
ราชโอรสของพระองค์ในรัชกาลต่อมา และแม้
ปลายรัชการสยามจะต้องเสียดินแดนเขมรให้
ฝรั่งเศสก็ตาม แต่พระองค์ก็ได้รักษาดินแดนและ
เอกราชของสยามเอาไว้ได้

เอกสารอ้างอิง

1. วิไลเรขา บุรณศิริ, สิริรัตน์ เรื่องวงษ์วาร และ ศิวพร สุนทรวิภาต, **ประวัติศาสตร์ไทย 2** (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2531), หน้า 193.
2. เรื่องเดียวกัน, หน้า 193.
3. อุดม เขยเกี้ยววงศ์, **การเมืองในประวัติศาสตร์ไทย** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2517), หน้า 76.
4. วิไลเรขา บุรณศิริ, สิริรัตน์ เรื่องวงษ์วาร และ ศิวพร สุนทรวิภาต, **ประวัติศาสตร์ไทย 2**, หน้า 248.
5. กิ่งแก้ว อ่วมศรี, "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย", **วารสารทองสมุด** 45, 3 (2544) : หน้า 4.
6. เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.
7. โอภาส เสวิกุล, **พระราชบิดาแห่งการปฏิรูป** (กรุงเทพมหานคร : แพร์พิทยา, 2513), หน้า 12.
8. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 4** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2521), หน้า 49.
9. กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2541), หน้า 76.
10. ขจร สุขพานิช, **ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก**, หน้า 103. อ้างใน วุฒิชัย มูลศิลป์, **การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2542), หน้า 16.
11. วิไลเรขา บุรณศิริ, สิริรัตน์ เรื่องวงษ์วาร และ ศิวพร สุนทรวิภาต, **ประวัติศาสตร์ไทย 2**, หน้า 249.
12. เรื่องเดียวกัน, หน้า 253.
13. George Coedes, "English Correspondence of King Mongkut.", หน้า 8-9. อ้างใน สุรัตน์ วรจรงค์รัตน์, **ไทย-พม่า ปัญหาการเผชิญหน้าการคุกคามของตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่ 19**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2520, หน้า 190.
14. เรื่องเดียวกัน, หน้า 190.
15. วิไลเรขา บุรณศิริ, สิริรัตน์ เรื่องวงษ์วาร และ ศิวพร สุนทรวิภาต, **ประวัติศาสตร์ไทย 2**, หน้า 256.
16. เรื่องเดียวกัน, หน้า 252.
17. ส. พลายน้อย, **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิมพ์คำ, 2544), หน้า 105.
18. วิไลเรขา บุรณศิริ, สิริรัตน์ เรื่องวงษ์วาร และ ศิวพร สุนทรวิภาต, **ประวัติศาสตร์ไทย 2**, หน้า 252.
19. เซอร์จอห์น บาวริง, **บันทึกรายวันของเซอร์จอห์น บาวริง** (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2532), หน้า 53.
20. วุฒิชัย มูลศิลป์, **การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2542), หน้า 38.
21. ส. พลายน้อย, **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. หน้า 128.
22. เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.
23. เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.
24. วิบูล วิจิตรวาทการ, **แผ่นดินพระจอมเกล้า** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2544), หน้า (20).

25. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2548), หน้า 210.
26. เรื่องเดียวกัน, หน้า 209.
27. อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ร.4-2475. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531, หน้า 32.
28. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 356.
29. ราม วัชรประดิษฐ์, พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ. 2411-2485. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2539, หน้า 7 และ 49.
30. เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.
31. เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.
32. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 209-212.
33. เรื่องเดียวกัน, หน้า 212.
34. เรื่องเดียวกัน, หน้า 287.
35. อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ร.4-2475, หน้า 35.
36. วิไลเรขา ถาวรธนาสาร, ขนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก (กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, 2545), หน้า 66.
37. เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.
38. เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.
39. เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.
40. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 183-184.
41. ราม วัชรประดิษฐ์, พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ. 2411-2485, หน้า 50-51.
42. พงศ์ศิดา เกษมสิน, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการดำรงฐานะพระมหากษัตริย์, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531, หน้า 137.
43. เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.
44. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ ร.4 ภาคปึกฉะ ภาค 1 และประเพณีการทำบุญวันเกิด อนุสรณ์ฉาปนกิจศพ นายสำเภา พินิจคำ ณ เมรุวัดตรีศเทพ วันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2533, หน้า 388-389.
45. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 296.
46. เรื่องเดียวกัน, หน้า 339.
47. นฤมล อีร์วัฒน์, พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525, หน้า 341.
48. ราม วัชรประดิษฐ์, พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ. 2411-2485, หน้า 23-24.
49. เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.
50. เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.
51. เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.
52. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 281-282.
53. นายประสิทธิ์ พงศ์อุดม, การถ่ายทอดวิทยากรตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรแตสแตนต์ ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2533, หน้า 139.

54. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 32.
55. วิไลเรขา บุรณศิริ, สิริรัตน์ เรื่องวงษ์วาร และ ศิวพร สุนทรวิภาต, ประวัติศาสตร์ไทย 2. หน้า 282.
56. ราม วัชรประดิษฐ์, พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ. 2411-2485, หน้า 51.
57. กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2534), 209.
58. พงศ์ธิดา เกษมสิน, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการอํารงฐานะพระมหากษัตริย์, หน้า 94.
59. วิไลเรขา บุรณศิริ, สิริรัตน์ เรื่องวงษ์วาร และ ศิวพร สุนทรวิภาต, ประวัติศาสตร์ไทย 2. หน้า 252-253.